

Neka obilježja mješovitih domaćinstava- -gospodarstava u Jugoslaviji

(Analiza statističke građe)

Maja Štambuk

Nedostatak cjelovitijih istraživanja o mješovitim domaćinstvima-gospodarstvima u Jugoslaviji djelomično se može nadomjestiti analizom podataka Saveznog i republičkih zavoda za statistiku. Ti podaci pružaju mogućnost parcijalnog uvida u demografsku, socijalnu i ekonomsku situaciju ove kategorije domaćinstava.

U ovom prilogu ćemo komentirati najvažnije od tih podataka.

1. BROJ I VELIČINA MJEŠOVITIH GOSPODARSTAVA

U Jugoslaviji je, prema popisu poljoprivrede 1969. godine, bilo 38,0% mješovitih gospodarstava, 54,0% poljoprivrednih, 5,8% nepoljoprivrednih, a gospodarstava bez radne snage 2,2%. U odnosu na sva domaćinstva, dakle i ona koja ne posjeduju zemlju, poljoprivrednih domaćinstava je bilo 26,9%, a mješovitih 24,5%.

Od 987.103 domaćinstva — gospodarstva mješovitog tipa, pretežno poljoprivrednih je bilo 90,74%; njihov je broj u odnosu na 1960. godinu porastao za oko 113 tisuća. U tom su periodu postala brojnija jedino još nepoljoprivredna domaćinstva — gospodarstva. (Tabela 1) Broj svih domaćinstava s gospodarstvima opao je za oko 20 tisuća.

Broj mješovitih gospodarstava je najviše porastao u kategoriji do 1 ha. Možemo pretpostaviti da je osnovni razlog tome sama veličina posjeda, koja je nedovoljna da se proizvodnjom na njoj osigura normalan život svih članova domaćinstva. Osim toga, mješovita domaćinstva u prosjeku imaju najveći broj članova (5,5), pa su im utoliko više potrebni vanjski izvori prihoda. Kako u kategoriji do 0,5 ha ima 154.992 mješovitih gospodarstava, to se može pretpostaviti da ona imaju karakter dopunske ekonomije u odnosu na vanjske izvore prihoda. U vezi s ovim gospodarstvima postavlja se pro-

blem definicije gospodarstva u nas, koja kao minimum određuju zaista beznačajan opseg ekonomske aktivnosti, pa utoliko mistificira podatke o idivi dualnoj poljoprivredi.¹

Tabela 1

Promjene u socijalno-ekonomskoj strukturi individualnih gospodarstava u republikama i pokrajinama (1960—1969. godine)

Područje	Godina	Čisto poljoprivredna gospodarstva	Mješovita gospodarstva	Nepoljoprivredna gospodarstva	Gospodarstva bez radne snage
Jugoslavija	1960	1,533.329	874.089	143.462	67.223
	1969	1,403.587	987.103	150.605	56.651
Indeks (1960 = 100)		91,54	112,93	104,98	84,27
Bosna i Hercegovina	1960	251.284	157.570	36.523	10.140
	1969	234.420	208.872	33.909	11.350
Indeks		93,29	132,56	92,84	111,94
Crna Gora	1960	39.958	18.351	3.178	3.431
	1969	37.624	18.428	3.521	2.567
Indeks		94,16	100,42	110,79	74,82
Hrvatska	1960	367.281	237.108	30.510	18.475
	1969	311.816	252.277	31.242	19.697
Indeks		84,90	106,40	102,43	106,61
Makedonija	1960	82.850	61.314	10.072	2.441
	1969	72.822	68.100	14.356	2.639
Indeks		87,90	111,07	142,53	108,11
Slovenija	1960	95.918	84.251	11.306	3.380
	1969	80.302	80.043	14.386	5.289
Indeks		83,72	95,01	127,24	156,48
Srbija	1960	696.038	315.495	51.873	29.356
	1969	657.603	359.383	53.191	15.109
Indeks		94,45	113,91	102,54	51,47
Uže područje Srbije	1960	449.416	201.322	17.130	13.809
	1969	428.703	240.916	18.845	5.753
Indeks		95,39	119,67	110,01	41,66
Vojvodina	1960	183.052	82.020	29.691	13.281
	1969	168.406	81.508	25.562	8.023
Indeks		92,00	99,38	86,09	60,41
Kosovo	1960	63.570	32.153	5.052	2.266
	1969	60.494	36.959	8.784	1.333
Indeks		95,16	114,95	173,87	58,83

Izvor: Popis poljoprivrede 1960. i 1969. *Statistički bilten* SZS, br. 263, 352, 370, 624, 720, 785.

¹ Ta definicija glasi: »Smatra se da domaćinstvo ima privatno poljoprivredno gazdinstvo ako obrađuje za svoj račun najmanje 10 ari obradivog zemljišta, a ispod 10 ari samo u slučaju ako na njemu proizvodi, radi prodaje, povrće, cveće, aromatično i lekovito bilje, duvan ili afion, ili ako drži sledeći broj stoke radi priploda: jednu kravu i tele ili june, ili jednu kravu i dva odrasla grla sitne stoke, ili pet odraslih ovaca, ili tri odrasle svinje, ili četiri grla odraslih ovaca i svinja, ili pet komada odrasle živine, ili 20 košnica pčela.« (*Statistički bilten* SZS br. 833. U vezi s ovim pitanjem vidjeti opširnije u knjizi *Društvene promjene na selu*. Zagreb, 1974, Centar za sociologiju sela IDIS-a, str. 20.)

U pogledu kretanja broja gospodarstava u nas je došlo do povećanja broja gospodarstava u najnižim posjedovnim grupama do 1 ha, dok je opao broj gospodarstava u višim posjedovnim kategorijama. Broj svih tipova gospodarstava u kategoriji do 1 ha povećao se za 87.427 ili za 18,6%. Kako su se izvan gospodarstva zapošljavali mnogi članovi, istovremeno je dolazilo do »prilagodbe« veličine posjeda onima na koje je prešao glavni teret brige o zemlji, a to su uglavnom stari ljudi li žene.

2. BROJ I STRUKTURA STANOVNIKA NA INDIVIDUALNIM GOSPODARSTVIMA

Na individualnim je gospodarstvima 1969. godine živjelo 11.988.453 stanovnika, ili oko 59% sveg jugoslavenskog stanovništva.

Zanimljivo je pogledati kako su ti stanovnici bili raspoređeni po pojedinim kategorijama domaćinstava — gospodarstava.

Tabela 2

Prosječan broj članova domaćinstva prema vrstama domaćinstava — po republikama i pokrajinama 1969.

	Ukupno	Poljoprivredna	Mješovita	Nepoljoprivredna	Bez radne snage
Jugoslavija	4,6	4,2	5,5	4,0	1,6
Bosna i Hercegovina	5,3	4,9	6,1	4,5	1,7
Crna Gora	5,0	4,8	6,1	4,1	1,7
Hrvatska	4,0	3,5	5,0	3,6	1,5
Makedonija	5,6	5,3	6,4	4,6	1,7
Slovenija	4,0	3,5	4,7	3,6	1,6
Srbija	4,6	4,3	5,4	3,9	1,6
— uža Srbija	4,5	4,2	5,1	3,4	1,6
— Vojvodina	3,5	3,2	4,3	3,4	1,5
— Kosovo	7,9	7,3	9,5	6,0	2,1

Izvor: *Statistički bilten* 720, str. 37—38.

U svim je republikama i pokrajinama broj članova mješovitih domaćinstava veći od broja članova poljoprivrednih domaćinstava. Nadalje, poljoprivredno je domaćinstvo u prosjeku veće od nepoljoprivrednog.

Regionalne razlike su i ovdje znatne: kreću se u rasponu između 9,5 članova u mješovitom domaćinstvu u Kosovu i 4,3 članova u mješovitom domaćinstvu u Vojvodini (Tabela 2). Međutim, prema jednoj novijoj statističkoj anketi prosječno kosovsko mješovito domaćinstvo ima 2,7 aktivnih članova, dok vojvođansko ima 1,6. Nadalje u Kosovu na jednog aktivnog člana dolazi 3,3 člana domaćinstva, a na jednog aktivnog u Vojvodini 2,4 člana.² (Nisu uzete u obzir osobe s osobnim primanjima.) Prema tome, demografska, socijalna i ekonomska struktura u ovim dvama polarnim tipovima mješovitih gospodarstava osjetno je različita.

Na gospodarstvima je bilo 1.420.220 osoba (21,4%) u stalnom radnom odnosu, a 5.219.391 (78,6%) ih je bilo angažirano na zemljišnom posjedu. Relati-

² Anketa o prihodima, rashodima i potrošnji domaćinstava za 1973. godinu. (*Statistički bilten* SZS 833.)

vno najviše stalno zaposlenih na individualnim gospodarstvima bilo je u Sloveniji — 31,3%, a najmanje u Kosovu. (Tabela 3)

Tabela 3

Stanovništvo i radna snaga na individualnim poljoprivrednim gospodarstvima — po republikama i pokrajinama 1969.

	Stanovništvo		Ukupna radna snaga			Poljoprivredna radna snaga			Stalno zaposleni izvan gospodarstva	
	ukupno	muški	ukupno	poljoprivredna radna snaga	stalno zaposleni izvan gospodarstva	ženska		m	ž	
						muška	pretežno			povremeno
Jugoslavija	100,0	49,7	100,0	78,6	21,4	45,2	20,2	34,7	85,3	14,7
Bosna i Hercegovina	100,0	49,2	100,0	77,7	22,3	42,8	16,7	40,6	90,2	9,8
Crna Gora	100,0	49,4	100,0	81,5	18,5	44,6	18,4	37,0	85,0	15,0
Hrvatska	100,0	48,9	100,0	74,7	25,3	42,1	21,6	36,4	80,7	19,3
Makedonija	100,0	50,9	100,0	76,7	23,3	47,2	16,6	36,1	90,5	9,5
Slovenija	100,0	48,4	100,0	68,7	31,3	39,9	33,2	27,0	71,9	28,1
Srbija	100,0	50,2	100,0	82,6	17,4	48,0	20,0	32,0	83,4	16,6
— uže područje	100,0	50,1	100,0	84,2	15,8	46,9	22,9	30,2	89,5	10,5
— Vojvodina	100,0	49,3	100,0	77,7	22,3	47,8	15,8	36,4	83,0	17,0
— Kosovo	100,0	51,8	100,0	82,1	17,9	54,9	8,8	36,3	95,0	5,0

Izvor: Popis poljoprivrednih gazdinstava 1969. *Statistički bilten*, 720, str. 23—24.

Kad se govori o strukturi aktivne radne snage u poljoprivredi, postavlja se problem određivanja starosnih granica onih koji rade na zemlji, odnosno definiranja aktivnosti u poljoprivredi općenito.

Prema *Osnovnom zakonu o radnim odnosima* »radnik koji želi stupiti na rad u radnu organizaciju mora da je navršio najmanje petnaest godina života i da ispunjava opće zdravstvene uvjete.«³ Međutim, statistika spušta ovu donju starosnu granicu kada su u pitanju poljoprivrednici: »Izuzetno, u poljoprivredi su smatrana aktivna i lica stara 10 do 14 godina koja ne pohađaju školu, nego obavljaju, odnosno, pomažu u obavljanju nekih poljoprivrednih radova (na primjer, čuvaju stoku ili pomažu u nekim drugim poljoprivrednim radovima). Lica mlađa od 10 godina nisu se nikako mogla smatrati aktivnim.«⁴ U popisu stanovništva 1971. godine takvih je osoba bilo preko 72 tisuće. Smatramo da su radne mogućnosti djece u toj dobi i njihovo stvarno učešće u poljoprivrednim radovima minimalni, te da bi trebali biti isključeni iz radnog kontigenta aktivnog stanovništva.

³ Ivčić, M. Magerl, M. Stanković, F.: *Propisi o radnim odnosima. Osnovni zakon o radnim odnosima s komentarom, sudskom praksom i pratećim propisima*. Zagreb, Informator, 1971, str. 38.

⁴ *Popis stanovništva i stanova 1971. Stanovništvo. Poljoprivredno stanovništvo*. SZS, Beograd, 1973, str. XVII.

Što se gornje starosne granice tiče, ona nije ograničena niti za aktivnost u poljoprivredi niti za aktivnost u drugim djelatnostima. Međutim, u poljoprivredi je znatno veće relativno učešće muških aktivnih poljoprivrednika u ukupnom broju aktivnih negoli je to slučaj s aktivnim osobama — starijim od 60 godina — u nepoljoprivrednim djelatnostima (14,1% prema 0,7%). Komentirajući ove podatke, Z. Aničić piše:

»Ako se starosne granice za radnu sposobnost mogu smatrati normalnim za većinu stanovništva, onda se postavlja pitanje da li starija lica na poljoprivrednim gazdinstvima mogu zaista biti aktivna u smislu vrste i obima rada koji obavljaju na imanju, ili se tako deklariraju i onda kad je njihov rad stvarno sveden na vrlo ograničen obim, jer nemaju jasno određenu granicu prelaska iz aktivnog rada u — penziju.«⁵

Udio muškarca u poljoprivrednoj radnoj snazi iznosio je 45,2%. Učešće im je manje od učešća žena u svim republikama i pokrajinama, osim u Kosovu. U Sloveniji muškarci sudjeluju sa svega 39,9% u ukupnoj poljoprivrednoj radnoj snazi.

Žensku radnu snagu statistika dijeli na »pretežno« i »povremeno« angažiranu u poljoprivredi, ovisno o vremenu koje žena posvećuje poljoprivrednim, a koje domaćinskim poslovima. Postotak žena koje povremeno rade na posjedu (i oko stoke) veći je od postotka onih koje se pretežno bave poljoprivredom. Taj je odnos na jugoslavenskoj razini slijedeći: od ukupno 54,8% ženske poljoprivredne radne snage na individualnim gospodarstvima, 20,1% ih je okupirano pretežno poljoprivrednim poslovima, dok ih je 34,7% povremeno angažirano na gospodarstvu. Međutim, u Sloveniji ima više žena koje su pretežno angažirane na gospodarstvu nego onih koje su samo povremeno angažirane. Gotovo da postoji pravilo prema kojemu je broj žena pretežno zaposlenih na gospodarstvu upravo proporcionalan ekonomskoj razvijenosti rajona. Za Sloveniju možemo predvidjeti smanjivanje broja žena — poljoprivrednica kao posljedicu sve značajnijeg korištenja mehanizacija na posjedima, s jedne strane, te sve većeg zapošljavanja žena u nepoljoprivrednim djelatnostima, s druge strane. Već sada najveći udio žena u ukupnom broju stalno zaposlenih nalazimo u Sloveniji, zatim u Hrvatskoj, pa u Vojvodini.

Kada pogledamo tabelu o stanovništvu i radnoj snazi na individualnim poljoprivrednim gospodarstvima prema veličini posjeda, primjećujemo da s povećanjem posjeda zastupljenost muškog stanovništva raste a ženskog opada. Broj stalno zaposlenih izvan gospodarstva pokazuje obrnutu tendenciju: njihov broj je najveći na gospodarstvima do 1 ha, a poslije taga opada sve do posjedovne kategorije 8-10 ha, vjerojatno zbog toga što više posjedovne kategorije imaju nešto nepovoljniju strukturu zemljišta od ostalih kategorija (npr. gospodarstva s površinom većom od 8 ha imaju samo 45,7% obradive zemlje).

3. SPOLNA, PROFESIONALNA I DOBNA STRUKTURA OSOBA KOJE UPRAVLJAJU INDIVIDUALNIM GOSPODARSTVIMA

O osobama koje upravljaju gospodarstvima nemamo podataka koji bi se odnosili na pojedine socijalno-ekonomske kategorije domaćinstava. Postoje samo podaci za sva domaćinstva koja posjeduju zemlju.

⁵ Z. Aničić: »Neka metodološka pitanja 'poljoprivrednog stanovništva', s posebnim osvrtom na aktivno poljoprivredno stanovništvo«, *Stanovništvo*, br. 3—4/1972. i 1—2/1973. (četverbroj), str. 91.

Po tradiciji individualnim gospodarstvima upravljaju muškarci. Prema popisu poljoprivrede 1969. godine postotak muškaraca — kućedomaćina iznosio je 86,7%. Od tog jugoslavenskog prosjeka na jednoj strani osjetnije odstupa Slovenija (74,6%), a na drugoj Kosovo, Makedonija i uža Srbija (95,0%, 94,4%, i 91,9%). Važnim razlogom za to smatramo slabu ekonomsku razvijenost ovih krajeva, pa s obzirom na to da se ne mogu masovnije zaposliti izvan gospodarstva, muškarci ostaju na zemlji. No pri tom znatnu ulogu igra i tradicija. Kada spolnu strukturu osoba koje upravljaju gospodarstvom usporedimo s veličinom posjeda, konstatiramo da su na manjim posjedima muškarci kao kućedomaćini manje zastupljeni nego na većim posjedima.

»Žena se, dakle, javlja kao kućedomaćin samo iznimno. Dosadašnje opće spoznaje ukazuju na to da žena u pravilu postaje kućedomaćinom tek onda kada nema raspoloživog muškarca za tu funkciju. Ona se javlja kao supstitucija za muškarca u jednopodričnim domaćinstvima koje sačinjava nepotpuna porodica majke, zatim u staračkim domaćinstvima kao i u onima gdje muškarac ne može biti kućedomaćin uslijed zdravstvenih razloga (bolesti, nemoci i sl.).«⁶

Osobe koje upravljaju individualnim gospodarstvima statistika razvrstava u četiri šire profesionalne kategorije: 1. individualni poljoprivrednici na svome gospodarstvu, 2. stalno zaposleni izvan gospodarstva, 3. zanatlije, ugostitelji, prijevoznici i slično, 4. umirovljenici. (Tabela 4)

Među kućedomaćinima najzastupljeniji su individualni poljoprivrednici — ima ih više od dvije trećine. Gledano po republikama, njihov je udio tek nešto veći od polovice u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Sloveniji. Na njihovu manju zastupljenost u Hrvatskoj i Sloveniji utječe veća mogućnost izvanpoljoprivrednog zapošljavanja. Što se tiče Bosne i Hercegovine, smatramo da je to posljedica vrlo loše strukture zemljišta, koje onemogućava intenzivniju poljoprivrednu proizvodnju, pa su poljoprivrednici upućeni na vanjsku zaradu. Stalno zaposlenih izvan gospodarstva, koji su istovremeno i kućedomaćini, ima relativno najviše u Bosni i Hercegovini (30,6%).

Kada profesionalnu strukturu kućedomaćina promatramo samo u mješovitim i nepoljoprivrednim gospodarstvima, situacija se naravno mijenja. U Jugoslaviji je 57,0% gospodarstava iz ovih dviju kategorija imalo kućedomaćina stalno zaposlenoga izvan gospodarstva. U Bosni i Hercegovini je taj postotak iznosio 65,9%. Napominjemo da smo pored kućedomaćina među stalno zaposlene izvan gospodarstva ubrojili i one koji su u stalnom radnom odnosu u društvenom sektoru, zatim privatne zanatlije, ugostitelje, prijevoznike i sl. To znači da su na preostalim mješovitim i nepoljoprivrednim gospodarstvima stalno zaposlene druge osobe, prvenstveno potomci. Ovo razlikovanje dviju grupa mješovitih gospodarstava čini nam se veoma značajnim, jer se reperkutira na proizvodnju, potrošnju, raspodjelu radnih uloga, uloga autoriteta itd.

Na posjedima do 0,5 ha kućedomaćin stalno radi izvan gospodarstva u 80,3% slučajeva. Taj postotak opada s povećanjem površine, što je razumljivo s obzirom na potrebu koordiniranja posla i količine samog rada na većim posjedima. Na većim se gospodarstvima, dakle, netko drugi iz porodice zapošljava češće od kućedomaćina.

⁶ *Društvene promjene u selu*, Zagreb, Centar za sociologiju sela IDIS-a, 1974, str. 125.

Tabela 4

Spolna, profesionalna i dobna struktura lica koja upravljaju gospodarstvom
— po republikama i pokrajinama 1969.

	Spol		Zanimanje				Starost					preko 65 ge		
	m	ž	indivi- dualni poljopr. na svom gospod.	stalno zapo- sleni izvan gospo- darstva	zanatli- je, ugo- stitelji, prijevo- znici i sl.	umir. Vjenič.	ispod 20 ge							
							20—27	28—34	35—44	45—54	55—60		61—65	
Jugoslavija	86,7	13,3	63,7	22,5	2,5	11,3	0,1	2,2	8,6	22,5	19,2	16,7	12,0	18,7
Bosna i Herce- govina	86,3	13,7	56,4	30,6	1,6	11,5	0,2	3,5	13,7	28,0	17,7	14,0	9,6	13,3
Crna Gora	80,5	19,5	61,5	18,4	1,1	18,9	0,2	2,4	9,1	19,2	17,0	15,5	10,9	25,7
Hrvatska	82,0	18,0	58,9	22,3	2,5	16,3	0,0	1,5	6,9	20,6	19,4	18,0	13,5	20,1
Makedonija	94,4	5,6	64,0	25,8	2,7	7,5	0,1	3,0	9,0	22,1	21,6	17,4	9,6	17,3
Slovenija	74,6	25,4	56,5	22,7	2,7	18,1	0,0	1,3	6,2	18,5	18,8	17,4	14,2	23,6
Srbija	90,8	9,2	71,1	18,5	2,9	7,5	0,1	2,1	7,5	22,0	19,6	17,0	12,2	19,4
— uže područje	91,9	8,1	73,4	17,2	2,8	6,6	0,1	1,8	7,1	22,3	19,3	16,7	12,8	20,0
— Vojvodina	86,5	13,5	64,6	21,7	3,4	10,4	0,0	2,3	7,3	21,4	19,7	17,9	12,2	19,3
— Kosovo	95,0	5,0	73,1	18,7	2,4	5,9	0,5	4,1	10,6	22,2	20,7	17,3	8,4	16,4

Izvor: Popis poljoprivrednih gazdinstava 1969. Statistički bilten 720, str. 35—36.

Želimo upozoriti i na starosnu strukturu gospodara domaćinstava. Kućedomaćina u dobi do 20 godina ima neznatan broj. U razvijenim republikama i pokrajinama (Slovenija, Hrvatska i Vojvodina) gotovo ne nalazimo tako mladih kućedomaćina. I u drugoj ih starosnoj grupi (20-27 godina) nalazimo vrlo malo. Omladina najmasovnije odlazi iz sela, nju najviše od svih ostalih starosnih grupa, koje su i profesionalno i prostorno inertnije, privlači grad, odnosno mogućnost da u njemu živi intenzivnije i bogatije, u kulturnom, društvenom i ekonomskom smislu. Osim toga nju privlači i određeno radno vrijeme, te stalan i siguran izvor dohotka u gradu. U mladim je snažno izražena težnja da se osamostale, da sami odlučuju o sebi. U domaćinstvu u kojem je otac kućedomaćin, mladi ne mogu samostalno donositi odluke. Pored toga u nas je uobičajeno da je otac predstavljen kao kućedomaćin, kao predstavnik kuće pred »svijetom«, a da često tu funkciju obavlja ili kućedomaćica ili netko od odraslih potomaka koji su ostali na gospodarstvu (obično sin). Prema raspoloživim podacima možemo ustvrditi da su kućedomaćini u svim regijama najzastupljeniji u dobnoj kategoriji od 34 do 44 godine (osim u Crnoj Gori i Sloveniji gdje su najbrojniji kućedomaćini s više od 65 godina).

Kada starost kućedomaćina promatramo u odnosu na veličinu gospodarstva, primijećujemo da broj kućedomaćina mlađih od 44 godine opada s rastom veličine gospodarstva. Kućedomaćina starijih od 45 godina ima više na većim posjedima. S obzirom na to da se u dobnoj kategoriji iznad 51 godine nalazi vrlo visok postotak kućedomaćina, postavlja se pitanje nasljeđivanja ovih gospodarstava.⁷

5. STRUKTURA PRIHODA DOMAĆINSTAVA S INDIVIDUALNIM GOSPODARSTVIMA

Anketa o prihodima, rashodima i potrošnji domaćinstava, provedena u 1973. godini, omogućava nam uvid u ukupno raspoloživa sredstva, novčana primanja i vrijednost prirodne potrošnje domaćinstava. (Tabela 5)

Odnos novčanih primanja i vrijednosti prirodne potrošnje u poljoprivrednih je domaćinstava bio 58,0% prema 42,0%. Najznačajniji izvor novčanih primanja ovih domaćinstava jest prihod od imanja. Najveći autokonzum pokazuju poljoprivredna domaćinstva Crne Gore i Vojvodine. U njima oko polovine ukupnih raspoloživih sredstava predstavlja prirodna potrošnja. Makedonska poljoprivredna domaćinstva ostvaruju relativno najveća novčana primanja. Razloge tome možemo tražiti u ovdje dominantnim tržišnim kulturama, kao što su duhan, riža, mak, zatim povrće (rajčica, paprika i sl.). Mješovita domaćinstva ostvaruju nešto veća novčana primanja ali još uvijek velik dio potrošnje zadovoljavaju proizvodima sa svojih gospodarstava. Udio prirodne potrošnje u mješovitim domaćinstava varira od 18,5% u Makedoniji do 31,2% u Crnoj Gori.

Relativno visoka zastupljenost prirodne potrošnje govori da su u nas gospodarstva još uvijek ekonomski nužan dodatak kućnom budžetu mješovitih domaćinstava. Podsjetimo se da mješovita domaćinstva imaju prosječno najveći broj članova, a da im posjedi nisu veliki. Prosječna raspoloživa sredstva u mješovitom nešto su veća nego u nepoljoprivrednom domaćinstvu, ali su znatno niža po članu domaćinstva. Jugoslavenski prosjek raspoloživih sredstava po članu mješovitog domaćinstva iznosi 8.904 dinara (iznad tog

⁷ Društvene promjene u selu, op. cit., str. 165—166.

Tabela 5

*Ukupno raspoloživa novčana i prirodna sredstva prema vrstama domaćinstava
— po republikama i pokrajinama 1973.*

u %

	Sva domaćinstva			Poljoprivredna			Mješovita			Nepoljoprivredna		
	ukupna raspoloživa sredstva	novčana sredstva	vrjednost prirodne sredstva	ukupna raspoloživa sredstva	novčana sredstva	vrjednost prirodne sredstva	ukupna raspoloživa sredstva	novčana sredstva	vrjednost prirodne sredstva	ukupna raspoloživa sredstva	novčana sredstva	vrjednost prirodne sredstva
Jugoslavija	100,0	84,9	15,1	100,0	58,0	42,0	100,0	73,4	26,6	100,0	99,4	0,6
Bosna i Hercegovina	100,0	81,3	18,7	100,0	61,1	38,9	100,0	71,4	28,6	100,0	99,7	0,3
Crna Gora	100,0	82,7	17,3	100,0	49,7	50,3	100,0	68,8	31,2	100,0	99,8	0,2
Hrvatska	100,0	86,0	14,0	100,0	57,3	42,7	100,0	73,3	26,7	100,0	99,4	0,6
Makedonija	100,0	88,0	12,0	100,0	70,9	29,1	100,0	81,5	18,5	100,0	99,4	0,6
Slovenija	100,0	89,5	10,5	100,0	57,4	42,6	100,0	77,2	22,8	100,0	98,6	1,4
Srbija	100,0	83,6	16,4	100,0	54,7	45,3	100,0	71,9	28,1	100,0	99,5	0,5
— uže područje	100,0	83,2	16,8	100,0	50,5	49,5	100,0	69,9	30,1	100,0	99,7	0,3
— Vojvodina	100,0	86,1	13,9	100,0	63,5	36,5	100,0	77,7	22,3	100,0	98,9	1,1
— Kosovo	100,0	79,2	20,8	100,0	59,4	40,6	100,0	69,9	30,1	100,0	99,5	0,5

Izvor: Anкета o prihodima i rashodima i potrošnji domaćinstava za 1973. godinu, *Statistički bilten* 833, str. 16—35.

prosjeaka su Slovenija, Hrvatska i Vojvodina). Najmanja raspoloživa sredstva po članu ima mješovito domaćinstvo u SAP Kosovo — svega 4.780 dinara. Dakle, gotovo tri člana mješovitog domaćinstva u Kosovu žive sa sredstvima jednog člana mješovitog domaćinstva u Sloveniji.

U Bosni i Hercegovini te Kosovu ukupna novčana primanja poljoprivrednih domaćinstava koja dolaze izvan gospodarstva znatno su veća od onih ostvarenih na gospodarstvu. Kako to nisu sredstva ostvarena iz stalnog radnog odnosa, možemo pretpostaviti da se taj prihod dobiva uglavnom od sezonske zaposlenosti i od članova koji se nalaze na privremenom radu u inozemstvu.

Novčani izdaci za gospodarstvo u svim su republikama i pokrajinama, osim u Vojvodini, niži od izdataka za domaćinstvo. U gospodarstvo se ulaže mnogo manje nego što ono samo ostvari.

Mješovita domaćinstva dobivaju manje sredstava od svojih gospodarstava, jer su ona, u cjelini gledano, slabiji tržišni proizvođači. Njihova glavna karakteristika je autokonzumnost. Međutim, ova domaćinstva ulažu u gospodarstvo relativno više novčanih sredstava.

Izdaci za domaćinstvo veći su od izdataka za gospodarstvo, naročito u mješovitim domaćinstvima. U svim tipovima domaćinstava najznačajnija stavka potrošnje jest za ishranu i piće. Poljoprivredna domaćinstva troše relativno najmanje novčanih sredstava za ishranu i piće, jer je u njima vrijednost prirodne potrošnje najveća (uglavnom prehrambenog karaktera), a zatim slijede mješovita, pa nepoljoprivredna domaćinstva. Svi su ostali izdaci manje zastupljeni. Mješovita domaćinstva ulažu u pokućstvo relativno više sredstava nego poljoprivredna i nepoljoprivredna domaćinstva. Ona također više troše na odjeću i obuću.

Za obrazovanje, kulturu i rasonodu najmanje troše poljoprivredna domaćinstva, zatim mješovita, pa nepoljoprivredna.

Kad su u pitanju ostali elementi potrošnje, npr. odjeća, obuća, prijevoz, higijena i njega zdravlja, opremljenost domaćinstva i sl., mješovita su domaćinstva daleko bliža gradskima, odnosno nepoljoprivrednim domaćinstvima. Značajne razlike nalazimo i u potrošnji električne energije. Najmanje električne energije troše poljoprivredna domaćinstva (84,0 KWH po članu domaćinstva), slijede ih zatim mješovita domaćinstva s dvostruko većom potrošnjom, pa nepoljoprivredna (594,6 KWH).

Što se tiče trajnosti potrošnih dobara koja posjeduju domaćinstva, te u kojoj su mjeri ona rasprostranjena, izdvojili smo samo ona dobra što se smatraju dobrima višeg standarda: automobil, hladnjak, televizor, električni ili plinski štednjak, električnu peć, stroj za pranje rublja i stroj za pranje suđa. Promatrali smo izmjene u opremljenosti domaćinstava tim dobrima u razdoblju 1968-1973. godine.

U anketu je uneseno 26 trajnih dobara. Od svih poljoprivrednih domaćinstava svega ih je 33,8% posjedovalo neka od potrošnih dobara, dok su mješovita bila znatno bolje snabdjevena tim dobrima — 67,1%. Međutim, nepoljoprivredna su domaćinstva bila daleko najbolje opremljena od svih domaćinstava, a u Sloveniji, Hrvatskoj i Vojvodini čak iznad 90% ovih domaćinstava posjeduju po koji od ovih elemenata standarda.

Godine 1968. svega je 0,6% poljoprivrednih domaćinstava imalo osobni automobil. U 1973. g. taj je postotak porastao na 2,3%. U Sloveniji je svako trinaesto poljoprivredno domaćinstvo imalo automobil.

Mješovita su domaćinstva imala više automobila nego poljoprivredna. Ova su domaćinstva u najvećem broju i kupovala automobile — indeksi porasta broja automobila upravo su najveći u ovoj socijalno-ekonomskoj kategoriji. Nadalje, najveći relativan porast broja automobila zabilježen je tamo gdje ih je najmanje — u BiH i Kosovu. Najmanji porast u razdoblju 1968-1973. imala je Slovenija; međutim u Sloveniji gotovo svako četvrto mješovito domaćinstvo ima osobni automobil.

Najveći porast broja hladnjaka imala su poljoprivredna a zatim i mješovita domaćinstva. Godine 1968. na tisuću poljoprivrednih domaćinstava bilo je 22 hladnjaka, a 1973. godine 179. Mješovita domaćinstva u Bosni i Hercegovini i Kosovu zabilježila su najveći porast broja hladnjaka, ali svejedno još nisu dostigla jugoslavenski prosjek. U Jugoslaviji svako dvadesetitreće mješovito domaćinstvo posjeduje hladnjak.

Televizori su također brzo osvajali poljoprivredna i mješovita domaćinstva, tako da ih danas ima 136 na tisuću poljoprivrednih, odnosno 414 na tisuću mješovitih domaćinstava.

Gotovo iste tendencije zapažamo i u posjedovanju električnih ili plinskih štednjaka. Električne peći posjeduje veoma malen postotak svih tipova domaćinstava (u domaćinstvima s gospodarstvom posebno ih je malo, jer je još veoma raširen klasični način zagrijavanja stambenog prostora — drvi-ma). Na tisuću poljoprivrednih domaćinstava registrirana je 21 peć, na tisuću mješovitih 71, a na tisuću nepoljoprivrednih 180.

Stroj za pranje rublja u selu je relativno nov element standarda. Tek u slijedećem petogodišnjem razdoblju možemo očekivati njegovu jaču ekspanziju u seoskim domaćinstvima. Godine 1973. svako stotinuosamdesetiprvo poljoprivredno domaćinstvo, svako četrdesetipeto mješovito i svako devetnaesto nepoljoprivredno domaćinstvo posjedovalo je stroj za pranje rublja. (Podatke o opremljenosti domaćinstava tim aparatima u 1973. godini dajemo u tabeli 7.)

Tabela 7

Posjedovanje nekih trajnih potrošnih dobara prema tipovima domaćinstva u Jugoslaviji 1973. godine

— % od ukupnog broja anketiranih

	Sva domaćinstva	Poljoprivredna	Mješovita	Nepoljoprivredna
Električni i plinski štednjak	60,1	22,9	51,2	80,7
Električna peć	11,6	2,1	7,1	18,0
Hladnjak	53,5	17,9	43,1	74,1
Televizor	52,1	13,6	41,4	74,1
Stroj za pranje rublja	34,5	5,5	22,1	53,4
Stroj za pranje suđa	0,6	0,1	0,2	1,0
Putnički automobil	17,5	2,3	12,0	26,9

Izvor: Anketa o prihodima, rashodima i potrošnji domaćinstava 1973. g. SB 833, str. 56—63.

Iz podataka o opremljenosti domaćinstava trajnim potrošnim dobrima možemo zaključiti da se u opremljenosti njima mješovita domaćinstva približavaju nepoljoprivrednima. Tome u prvom redu doprinosi stalan izvor prihoda iz radnog odnosa, mogućnost dopunskog izvora sredstava s gospodar-

stva, minimalni troškovi stanovanja i ogrijeva, mogućnost uzimanja kredita, manji troškovi zdravstvenih usluga itd. Nadalje, velik broj naših radnika u inozemstvu i njihove zarade omogućavaju ekspanziju kućanskih aparata u seoska domaćinstva.

Međutim, razlike između seoskih mješovitih i gradskih nepoljoprivrednih domaćinstava su još osjetne, pa pretpostavljamo da će se one prilično dugo zadržati.

Summary

CERTAIN CHARACTERISTICS OF PART-TIME FARMS IN YUGOSLAVIA

In her article the author discusses the basic statistical data on part-time farms in Yugoslavia.

According to her, the decrease in the number of exclusively agricultural farms and the increase in the number of part-time and non-agricultural farms are due partly to the development of the country's economy and the resulting increasing employment in non-agricultural activities, and partly to the small average size of private smallholdings on which it is impossible to develop economic activity of any major proportions. Employment in two or several sectors of activity in most cases occurs as an economic necessity of rural households and affects the productive orientation of part-time farms: as a rule their market ability diminishes, they chiefly produce food for their own requirements, and their size becomes adjusted to the family members who stay on the farm as the basic manpower, i. e. women and old men. As regards the structure of spending, these households do not differ much from urban households: most of their income is spent on improving accommodation and acquiring labour-saving devices and only a small proportion of their income is invested in improving the farm. Part-time households spend more on the education of children than do purely agricultural households, and this allows the conclusion that in the next generation many of these farms will not be reproduced as part-time farms.

Резюме

НЕКОТОРЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ СМЕШАННЫХ ДОМХОЗЯЙСТВ В ЮГОСЛАВИИ

Автором анализируются основные статистические данные смешанных хозяйств в Югославии.

По мнению автора, уменьшение численности чистых сельскохозяйственных и повышение численности смешанных хозяйств вне сельскохозяйственного сектора, являются последствием общего экономического роста в Югославии и повышения уровня занятости в несельскохозяйственной деятельности, с одной стороны и сравнительно небольшого размера единоличных хозяйств в которых невозможно развивать более ускоренный объем экономической активности, с другой стороны. Занятость в двух или больше секторах деятельности в большинстве случаев является лишь в результате экономической надобности и нужды крестьянских хозяйств. Это влияет на производственную ориентацию смешанных хозяйств: как правило, их товарное обращение понижается и они производят больше для собственного потребления, а размеры т. е. объем хозяйства приспособляется той основной рабочей силе которая остается в хозяйстве — женщинам и старикам. Большая часть прибыли вкладывается на улучшение жизненного уровня и приобретение механизации необходимой для домохозяйства, а только меньшая часть предназначена для развития самого семейного предприятия. У таких хозяйств, больше чем у тех, принадлежащих сельскому сектору, отмечено большое выделение средств на образование детей и в связи с этим, можно заключить, что в последующих поколениях они оставят пределы смешанных домохозяйств.